

Den senmiddelalderlige krise i nordisk belysning

AF SVEND GISSEL

På det nordiske historikermøde i Bergen 1964 foreslog professor Knut Mykland, at den voldsomme agrarkrise i 13- og 1400-tallet blev gjort til genstand for et tværvideenskabeligt studium på lokalhistorisk basis, og 1968 igangsattes da Det nordiske Ødegårdsprojekt. Lederen af undersøgelsens danske arbejdsgruppe, førstebibliotekar, dr. phil. Svend Gissel, gennemgår og drøfter den litteratur, der har behandlet krisen og de problemer, den rejser for forskningen: antallet af øde gårde, folketallet i de nordiske lande, en ændret »vægtfordeling« mellem landsdelene, forholdet til den sorte død, jordprisernes fald, landgildenedgangen og meget andet.

I 1300- og 1400-tallet hærgedes Norden ligesom det øvrige Vesteuropa af en langvarig krise, der radikalt ændrede agrarsamfundets struktur. Et karakteristisk træk ved denne krise var en udtalt mangel på arbejdskraft. Så vidt er der overensstemmelse mellem de nyere håndbøger i dansk, norsk og svensk historie; men iøvrigt holder ensartethed og enighed hurtigt op.

Agrarkrisens udbrud dateres af Andreas Holmsen¹ med stor præcision til ca. 1350 og sættes derfor i forbindelse med Den sorte Død, der hjemsøgte Norge i et års tid fra sommeren 1349. Til Island nåede pesten ikke (og vistnok heller ikke til Grønland), fordi sejladsen lå stille. I Sverige tidsfæstes krisens begyndelse ikke lige så eksakt som i Norge,² og for Danmarks vedkommende er det tydeligt, at nedgangen satte ind allerede i årtierne forud for Den sorte Død.³ Finland synes at have undgået såvel pest som krise⁴.

Når bortses fra Finland, har agrarkrisen vistnok gjort sig gældende næsten overalt i Norden, især dog i det vestnordiske område, men må allerede efter det anførte have haft forskellige årsager. Den sorte Død kan formentlig lades ude af betragtning i de nordatlantiske områder og betragtes også i Danmark og Sverige kun som et blandt flere momenter⁵.

I Norge fastholdes Den sorte Død som den væsentligste faktor⁶, omend der også her er kommet andre opfattelser til orde. Et af de vigtigste indicier på krisen og specielt på mangelen på arbejdskraft er ødegårdsproblemet, og om

dette er der i 1960-årene påbegyndt en nordisk debat. 1968 igangsattes Det nordiske Ødegårdsprojekt som en konsekvens af den meningsudveksling, der fandt sted om »Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land« på det nordiske historikermøde i Bergen 1964. Professor Knut Mykland udtalte her som sit indtryk af forskningssituationen: »Norsk forskning har i noen grad blandet sammen spørsmålet om a) gangen i processen, b) årsakene og c) følgene. Rapportene og diskussionen har vist, at en ennå bare står ved inngangen til studiet av ødegårdsproblemet. Tiden må nå være inne til å studere problemet på nordisk basis; enhver side av problemet må studeres for seg og i relasjon. Arkeologi og stedsnavnforskning må trekkes inn i bildet i sterkere grad enn hittil. Med disse utgangspunkt må så hvert land utforskes på lokalhistorisk basis og siden må resultatene settes sammen til ny rikshistorisk kunnskap«. Erstatte man i dette citat ordet »Norsk« med »Nordisk« har man i disse profetiske ord så at sige projektets program udtrykt⁷. At de er udtalt af en norsk historiker, er ikke noget tilfælde. Det er i Norge, at ødegårdsstudiet er nået længst, og ødegårdsprojektets oplæg er derfor blevet en broderlig norsk udfordring til dansk og svensk, såvel som til finsk og islandsk forskning. Ved uafbrudt mundtlig og skriftlig diskussion er man i 1972 nået til en mere intim forståelse af hinandens synspunkter, end den har været kendt siden de nordiske tvillingerigers dage. Hertil har bl. a. bidraget den i projektet indbyggede tværvideenskabelige debat med inddragelse af nordisk eller internationalt anlagte discipliner.

Pioneren frem for alle andre, når det gælder udforskningen af den senmiddelalderlige krise i Norden, er den norske jordbrugshistoriker S. Hasund, som 1920 publicerede den banebrydende afhandling *Ikring mannedauden*⁸. Beskeden i omfang og ydre fremtræden præsenterer denne undersøgelse for første gang de synspunkter og de fakta, der den dag i dag dominerer norsk ødegårdsforskning, og som dermed nu er sat på dagsordenen i Det nordiske Ødegårdsprojekt.

Det er Hasunds fortjeneste at have givet studiet af Norges nedgang i senmiddelalderen den afgørende drejning i landøkonomisk retning og på en meget slående måde at have sandsynliggjort krisens årsagssammenhæng med Den sorte Død. Af særlig betydning var det herved, at han ud fra samtidige norske skøder kunne påvise et brat fald i ejendomspriserne ved år 1350, især i Vestlandet; en endnu større, men tidsmæssigt mere uklar reduktion af landskylden iagttoges i landet som helhed. Af interesse er endvidere Hasunds stadig citerede kronologiske statistik over ødegårde omtalt i *Diplomatarium Norvegicum*. Endelig skal nævnes hans tilslutning til oplysningen i de islandske annaler om, at kun en tredjedel af Norges befolkning overlevede pesten. Der har i Danmark, Norge og Sverige været gjort forskellige forsøg

på at beregne befolkningens størrelse i middelalderen. Fra dansk og norsk side foretoges 1841 og 1859 beregninger af folketallet ca. 1250 ved henholdsvis H. M. Velschow⁹ og P. A. Munch¹⁰ på grundlag af oplysninger om ledingsopbud og havnetal. Velschow benyttede som udgangspunkt Hallandslisten i Kong Valdemars Jordebog, og da der på gammel dansk grund ikke foreligger andre muligheder, vendte forskerne i deres »dristighed eller letsindighed«¹¹ atter og atter tilbage til denne – også efter, at W. Scharling 1890 havde erklæret sig »renonce over for Spørgsmaalet om Danmarks Folkemængde til de forskjellige Tider forud for 1735«¹².

For Sveriges og Norges vedkommende er oplysningerne om Peterspengene (såvel påligning som provenu) fra perioden 1320–1353 så udførlige, at en række forskere i disse lande har ment ud fra denne afgift til paven at kunne danne sig et overblik over folketallet og dets svingninger, i Sverige først O. Montelius¹³ og Hans Hildebrand¹⁴ 1870 og 1879. 1882 forelå Ernst Sars' beregning for Norge¹⁵ efter Hildebrands mønster; men denne forkastedes 1920 af S. Hasund, de svenske forsøg 1940 af Erik Lönnroth¹⁶.

Det synes nu fra alle sider erkendt, at summerne for Peterspengene ikke kan udnyttes i demografisk øjemed. Erik Lönnroth tilføjer: »Med dessa slutsatser torde alla förhoppningar att över huvud taget beräkna Sveriges medeltida folkmängd böra skrinläggas. Inga andra bevarade siffror än de för peterspenningen kunna ens teoretisk tänkas utnyttjade för dette ändamål«¹⁷. Heller ikke i Danmark har historikerne i de sidste årtier vovet at foretage nye primærundersøgelser af den middelalderlige befolknings størrelse.

1938 udkastede den norske historiker Oscar Albert Johnsen en ny metode til at udfinde det middelalderlige folketal i Norge, nemlig en multiplikation af tallet på gårdsbrug med gennemsnitshusstandens formodede størrelse¹⁸. Denne tanke blev 1968 taget op af Jørn Sandnes i afhandlingen *Garder, bruk og folketall i Norge i høgmiddelalderen*¹⁹. Sandnes beregnede her først antallet af navnegårde ved år 1340²⁰, derpå brugstallet ved regionalt afvigende multiplikanter (ca. 1,5) og endelig folketallet ved multiplikanten 6²¹.

Holdbarheden af Sandnes' beregninger, der muliggør en talmæssig sammenligning med forholdene i 1500- og 1600-tallet og for så vidt betyder en virkningsfuld illustration af krisens styrke²², skal ikke drøftes her, da en sammenligning med befolkningsudviklingen i Danmark og Sverige under alle omstændigheder må opgives (se herom ovenfor).

Derimod kan en anden beregningsmåde måske vise sig mere frugtbar ud fra et fællesnordisk synspunkt: En opgørelse af den ændrede vægtfordeling mellem landsdelene. En sådan er foretaget for både Danmarks, Norges og Sveriges vedkommende og må i alle tre lande betragtes som relativt sikker,

da den kan udlæses direkte af kilderne, men ganske vist på et grundlag, som veksler stærkt fra land til land.

Kilderne til en sådan forholdstalsberegning er i Norge så gode, at materialet også tillader en vis kontrol af beregnede folke- og brugstal. Det drejer sig om Magnus Lagabøters testamente af 1277²³ indeholdende en fordeling af ialt 279 skipreider på Trøndelag, Viken og de øvrige kystdistrikter (Opplandene og Jämtland mangler), suppleret med oplysning i den samtidigt kodificerede Hirdskrå om, hvor mange mænd der skulle stilles til kongens tjeneste fra hver skipreide, alt efter hvor folkerige skipreiderne var²⁴. Reduceres brugs- og folketal fra senere perioder (1520, 1663–65), kan de jävnføres med forholdstallene fra 1277²⁵.

For Sveriges vedkommende meddeler landskabslovene fra Mälärlandskaerne antallet af ledingsbønder ca. 1250. Ligesom i Norge (og Danmark) er relationerne mellem kildernes repræsentative tal og antallet af bondebrug på samme tid usikkert; men landskabernes indbyrdes proportioner lader sig i Sverige kontrollere gennem sognetallene og størrelsen af Viennetienden til paven 1314. Forholdstallene mellem de svenske stifter kan måske udfindes ved hjælp af Peterspengene. Det eftermiddelalderlige sammenligningsgrundlag er hemmantallet 1560²⁶.

I Danmark findes der visse holdepunkter for en vurdering af forholdet mellem Øerne og Jylland, især antallet af middelalderlige kirkebygninger (mere problematiske er Knýtlinga Sagas skipæn- og kirketal) og bebyggelsesnavne sat i relation til gård- og decimantttallene 1570, 1650 eller 1688²⁷.

I Norge antager en enig forskeropinion en vægtforskydning mod de gode jordbrugsbygder og tillige mod nord, p. gr. a. Lofot-fiskeriet. I Danmark må man nøjes med at fastslå, at Jylland er blevet svækket over for Øerne²⁸. Nærmest den norske opfattelse står i Sverige Lars-Olof Larsson²⁹ hvorimod Erik Lönnroth regner med en forskydning mod syd og nord fra de gode jordbrugsbygder i Midtsverige³⁰, hvilket Lars-Arne Norborg³¹ og Lars-Olof Larsson³² har bestridt; endelig har man i Sverige drøftet muligheden af en bebyggelsesekspansion i Bergslagen³³.

De enkelte kildekomplekser tillader således, omend med væsentlige forbehold, iagttagelse i grove træk af de forskydninger inden for landegrænserne, som skyldes, at såvel afgang som tilgang har gjort sig gældende med uens styrke i de forskellige landsdele. Sammenligning over landegrænserne (snaest regionsvis) kan eventuelt foretages ved benyttelse af Peterspengene (Norge og Sverige) og kirketallene. Hertil kommer imidlertid ændringer i antallet af navngivne bebyggelser registrerede af stednavneforskerne. Ved anvendelse af forholdstal skulle det være muligt at overvinde den metodiske vanskelighed, der er forbundet med i samme undersøgelse at måle mængden af

både gårde (for eksempel de norske navnegårde) og byer³⁴, hver for sig af vidt forskellig type og størrelse.

Bortset fra spørgsmål forbundet med materialets anvendelighed til sådanne forholdsberegninger er disse i nærværende forbindelse behæftede med den svaghed, at de ikke direkte kan benyttes til belysning af tilbagegangens styrke. Herom vidner først og fremmest antallet af ødegårde.

Den nyeste, mest omfattende og mest konsekvente undersøgelse af ødegårdsfrekvensen i Norden er foretaget af Jørn Sandnes og omhandler Trøndelag. I dette landskab tilhørte ca. 1435 omtrent en fjerdedel af gårdbrugene ærkestolen, og heraf angives i Aslak Bolts jordebog 13,7 % at være øde. Da imidlertid kun ca. 60 % af brugene ses at være bygget bort (jvfr. dansk: bortfæstet) som ordinære brugsenheder, beregner Sandnes i tilslutning til Hasund³⁵ og Holmsen³⁶ den virkelige ødeprocent til 39,7 og når med fradrag af de bortbyggede ødegårde frem til frekvensen 33¹/₃ %; Sandnes antager imidlertid ud fra nyere påtegninger og senere jordebøger, men først og fremmest tiendepengeskattemandtallet 1520, at ødeprocenten i det næste par menneskealdre steg til 56, vel vidende, at minimaltallene for ødelægningen derved forandres til maximaltal³⁷. I andre norsk-svenske undersøgelser har man derimod holdt sig til minimaltallene. Således har Hasund bl. a. beregnet ødefrekvensen for Kastelle klostergods i Ranrike 1485 til 10,4 %³⁸. For årene 1480–98 foreligger fra Varend en frekvens på 13,9 %, 1502 fra Vadstena klostergods en frekvens på 15 %, og disse procenter betegnes af Lars-Olof Larsson³⁹ og Lars-Arne Norborg⁴⁰ som minima; disse to svenske forfattere opgiver altså at præcisere ødelægningens virkelige intensitet⁴¹.

For Danmarks vedkommende har C. A. Christensen⁴² konstateret, at 10 % af Roskilde bispestols jordegods lå øde omkring 1370, men lægger hertil 20 %, fordi en sammenligning mellem Roskildebispens jordebog og kilder fra nyere tid viser en reduktion af gårdtallene på ialt ca. 30 %⁴³.

Heroverfor har Svend Gissel anført, at de sjællandske tal fra 1370 indbefatter et stort antal gårdsæder, som på det angivne tidspunkt ikke var gårdbesiddere, men husmænd, egentlig endda uden jord, hvorfor reduktionen langtfra kan have haft det angivne omfang; der ses da også i adskillige landsbyer en tydelig stabilitet i antallet af landboer. Gissel tilføjer, at gårdtallene ikke siger særlig meget om omfanget af den dyrkede jord⁴⁴.

Er således alle implicerede forskere enige om, at de fra middelalderlige kilder hentede ødegårdstal er minimaltal, er der dyb uenighed om, hvilken konsekvens der bør drages af denne iagttagelse. Inden for Det nordiske Ødegårdsprojekt synes man ganske vist overalt nået frem til den opfattelse, at det må være berettiget at måle de store linjer i udviklingen ved sam-

menligning mellem kildestof fra middelalderen (1400-, 1300- eller helst 1200-tallet) og fra nyere tid (helst 1500-tallet); men medens man i dansk og svensk bebyggelsehistorisk tradition indtil 1968 har foretrukket en sammenligning af samme gods til forskellige tider og kun nølende giver afkald på samtidigt belæg for middelalderbebyggelserne, kræver regionalanalyserne i norsk udformning en rekonstruktion.

Her er Andreas Holmsen den store læremester, idet han »som den første historiker konsekvent udnyttede det vældige materiale i Oluf Rygh's Norske Gaardnavne i denne sammenhæng, satte det i relation til jordfund og landskyld og betragtede det på en landskabelig og agrarøkonomisk baggrund. Denne Holmsens metode optræder tildels i bogen om Sogn 1937, fuldt udviklet i Eidsvoll bygds historie 1941 og med forøget stringens i undersøgelsen af Osloherad 1963⁴⁵. Med Holmsen kommer det topografiske moment ind i studiet af agrarkrisen, og det bliver for alvor til ødegårdsforskning«⁴⁶. Den af Holmsen udviklede regionalundersøgelse har dannet forbilledet for Sandnes' analyse af Trøndelag og søges nu inden for Ødegårdsprojektets rammer tillempet de danske og svenske principper. Fra dansk og svensk side har man i store træk fastholdt, at en væsentlig middelalderlig kildefrekvens må være en forudsætning for udvalget af områder til punktanalyse, hvorimod projektets norske medarbejdere lægger større vægt på den geografiske repræsentativitet⁴⁷.

Hovedprincipperne for Sandnes' rekonstruktion af et højmiddelalderligt bebyggelsesmaximum er 1), at alle gårde, som er nævnt i skriftlige kilder før ca. 1600, har eksisteret i højmiddelalderen, og 2), at gårde, som først nævnes efter 1600, ligestilles med de under 1) omtalte, hvis stednavneendelser indicerer rydning senest i højmiddelalderen, samt hvis arkæologiske fund, landskyld, topografiske forhold eller ejendomsforhold taler for dette; metoden forudsætter, at der ikke skete nogen virkelig nyrydning mellem ca. 1350 og 1600⁴⁸. Gissel har i en anmeldelse af Sandnes' værk om Trøndelag kritiseret forfatterens anvendelse af disse principper. Ad 1) har Gissel ytret tvivl om, hvorvidt alle stednavne i den middelalderlige hovedkilde, Aslak Bolts jordebog, kan betragtes som bebyggelsesnavne. De tvivlsomme navnegårde måtte i så fald være nogle af de 1435 ubyggede gårde, som tit bærer navne på -eng eller -sætr, ofte anføres uden »gammel landskyld« og i adskillige tilfælde er spurløst forsvundne⁴⁹. Sandnes har i en replik⁵⁰ erkendt, at visse af jordebogens navne må anses for naturnavne, men finder ikke, at der kan rejses tvivl om mere end 10-12 af ialt ca. 4.000 navnegårde, hvorimod Gissel betragter de fremlagte tilfælde som eksempler på en langt hyppigere foreteelse⁵¹. Ad 2) mener Gissel, at Sandnes' datering af stednavne ad arkæologisk, statistisk og topografisk vej ikke yder samme

sikkerhed som belæg i samtidige skriftlige kilder⁵², og viser hen til Johan Sveinung Mo's skelnen mellem sikre, sandsynlige og mulige højmiddelaldergårde som en mulig løsning på problemet⁵³. Sandnes er i sit svar af letforståelige grunde ikke gået ind i en detailldiskussion af det omfattende emne, som han ved flere lejligheder har taget op til indgående prøvelse⁵⁴, og som fra første færd har stået på dagsordenen på projektets internordiske møder, hvor en dansk-svensk opinion i denne sag har stået over for en norsk. Ved en drøftelse på det nordiske ødegårdssymposium på refugiet Fuglsang 7.–10. september 1972 blev det drøftet, hvor langt man kan komme hinanden i møde. Omend man nok inden for projektets rammer vil følge noget afvigende principper i de forskellige lande, må det på længere sigt være af betydning, at der nu er indledt en nordisk debat om spørgsmålet. Ikke mindre vigtigt er det vel, at læsere af almindelige håndbøger fremover mærker sig den meget store principielle og numeriske difference mellem minimal- og maximaltal og således får mulighed for selv at vurdere den forskellige valør, disse tal har rundt om i Norden.

Fra svensk område haves et typisk eksempel på historisk og kulturgeografisk behandling af ødegårdsprocessen i samme egn, nemlig Lars-Arne Norborgs⁵⁵ og Staffan Helmfrids⁵⁶ undersøgelse af Östergötland »Västanstång«; Norborgs fremstilling omfatter tillige Vadstena klostres gods i andre egne af Sverige.

Östergötland »Västanstång« er slettelandet mellem Vättern, Motalastrømmen og Stångå; af større lokaliteter mærkes Linköping stad mod øst, Vadstena mod vest og Skänninge i midten. Bygdens 9 herreder har nutildags et agerareal på mere end $\frac{2}{3}$ af overfladen, hvilket kun er tilfældet med 2,5 % af hele Sverige; heraf ligger 10 % i nærværende egn og 50 % i Sydvestskåne og Halland. Mod syd strækker skovbygden sig ind i undersøgelsesområdet⁵⁷.

Grundstammen i Norborgs materiale er Vadstena klostres jordebøger fra årene 1447, 1466, 1480 og 1502⁵⁸, samt uudgivne jordebøger fra 1450, 1457 og 1461. De herfra hentede ødebelæg må betragtes som minimaltal, når de sættes i relation til godskompleksets samlede gårdtal. De i materialet givne muligheder for et kronologisk studium af ødegårdsprocessen søges som påpeget af Jörgen Weibull⁵⁹ og Lars-Olof Larsson⁶⁰ kun i ringe grad udnyttet af Norborg, hvilket kan undre, da der forud for jordebøgerne findes en anelig række af adkomstdokumenter tilbage til 1370, hvorfor det samlede kildemateriale antagelig er fyldigere end for noget andet godskompleks i Norden. På Helmfrid har det virket så overbevisende, at de fleste bebyggelser efter hans mening findes nævnt første gang i 2. halvdel af 1300-tallet⁶¹. Larsson betvivler imidlertid, at de middelalderlige adkomstdoku-

menter kvalitativt og kvantitativt giver tilstrækkelige holdepunkter for et kronologisk studium af ødegårdsprocessen, men mener dog, at et forsøg i hvert fald af metodiske grunde burde gøres⁶².

Helmfrid forsøger at jævnføre middelalderkilderne med kronjordebøger, kortmateriale etc. fra nyere tid og for så vidt at beregne maximaltal for ødelægningen. Til dette formål inddrager han ikke alene eksempler på »Totale Ortswüstung«, ialt ca. 30⁶³, men som eksempler på »Partielle Ortswüstung« tillige »utjordar« og »tvebolade« gårde i de senere kilder⁶⁴. At »utjordar« ofte svarer til forsvundne gårde, er senere på overbevisende måde godtgjort af Larsson, som også har fremdraget andre ødeindicerende betegnelser i 1500-tallets jordebøger⁶⁵. Antallet af »utjordar« er betydeligt i området, i herrederne Gullberg, Göstring og Lysing gennemsnitlig 25,43 %, såfremt 1540-tals-jordebøgerne benyttes, og 17,87 % (23,9 % med inddragelse af »ängar« (»utängar«), »åkrar«, »torpstäder« og »tomter«), hvis der regnes efter 1560-tals-jordebøgerne⁶⁶. Efter Larssons beregning er frekvensen af »utjordar«, »tomter« etc. normalt betydeligt ringere 1540 end 1560 og efter hans opfattelse for lav⁶⁷.

Som ovenfor, s. 7, anført regner Norborg med en ødefrekvens på 15 % på Vadstena-godset som helhed. Norborgs tal for Västanstång er vanskelige at meddele p. gr. a. hans henvisningers summariske karakter; men de andrager i året 1502 for hele Östergötland kun 4,26 % (med en anden beregning ca. 3 %) af samtlige landejendomme tilhørende klostret, hvilket for så vidt underbygger hans konklusion, at de centrale slettebygder i Sverige, herunder Östergötland, kun i meget begrænset omfang er blevet ramt af ødelægningen, hvorimod det er gået hårdere ud over kuperede og skovrige egne⁶⁸.

Som det ses af Helmfrids og Larssons ovennævnte tal, er billedet ved deres inddragelse af senere tiders materiale i væsentlig grad blevet ændret, omend Helmfrid alligevel tilslutter sig Norborgs ovennævnte konklusion⁶⁹. Larsson understreger⁷⁰, at Helmfrid ikke har foretaget en systematisk udnyttelse af materialet vedrørende Östergötland, og efterlyser en kronologisk fixering af processens forløb. Det er værdifuldt, at nu både svenske historikere og kulturgeografer har taget ødegårdsstudiet af dette område op. Et nyt bidrag til diskussionen er et i 1972 udkommet værk af Lars-Olof Larsson⁷¹. Der må stilles store forventninger til den fortsatte tværfaglige diskussion i Sverige på dette felt, eventuelt udvidet til flere fagområder⁷². Nordisk »ødeby«-studium i Sydsandinavien kan kun gennem bredt anlagte analyser nå videre frem⁷³, hvadenten det sker i intern eller ekstern vekselvirkning mellem meninger og fag.

Med henblik på den vanskeligt gennemførlige periodisering af ødegårdsprocessen har man især søgt at udnytte diplommateriale, på grundlag af hvil-

ket følgende tal for ødelægningen er fremlagt af henholdsvis S. Hasund⁷⁴ og C. A. Christensen⁷⁵:

Norge		Danmark		
Før 1350.....	43 gårde	1361–1380....	33 gårde	10,6 %
1351–1400.....	16 -	1380–1400....	103 -	15,7 %
1401–1450.....	23 -	1401–1420....	264 -	26,0 %
1451–1500.....	92 -	1421–1440....	92 -	17,4 %
1501–1570.....	275 -	1441–1460....	43 -	8,0 %

De optalte tilfælde af uspecificeret ødegods viser samme billede.

Medens endnu Halvard Bjørkvik i sin norske rapport til historikermødet i Bergen 1964⁷⁶ og senere⁷⁷ finder den tidsmæssige fordeling af de norske ødegårdstal så interessant, at han først regner med en kulmination efter år 1500, har Jørn Sandnes derimod præciseret, at antallet af ødegårde i virkeligheden intet siger om ødegårdsintensiteten uden at blive sat i relation til det totale antal i det samme materiale⁷⁸. Her er C. A. Christensen gået endnu et skridt videre, idet han kræver ødegårdstallet sat i relation til ikke alene det totale antal gårde, men til det antal gårde, der i diplomerne *udtrykkeligt angives som besatte*, og det er denne relation hans procentsatser viser. I betragtning af diplomernes i bedste fald usystematiske omtale af ødegårde er der næppe tvivl om, at Christensens opfattelse betyder en vigtig metodisk landvinding.

C. A. Christensen daterer ødegårdstallets kulmination til de første årtier af 1400-tallet, medens Lars-Arne Norborg⁷⁹ regner med århundredet 1350–1450 som ødegårdsprocessens kronologiske tyngdepunkt. S. Hasund som senere Johan Schreiner⁸⁰ og Jørn Sandnes⁸¹ mener derimod, at ødeprocenten efter 1450 var stigende endnu et stykke tid, og Andreas Holmsen fremhæver, at det tog Norge meget længere tid end Danmark og Sverige at komme på fode igen⁸².

Peger således ødegårdstallet mod en i forhold til Den sorte Død meget sen datering af agrarkrisens højdepunkt, synes andet materiale i højere grad at fremhæve pesten som den store ulykkesbringer.

Som ovenfor (s. 4) omtalt var S. Hasund den første, som benyttede jordpriserne til at belyse den økonomiske udvikling i Norden i senmiddelalderen, idet han for Vestlandet i Norge beregnede, at prisen pr. jordenhed (månedsmatbol) omkring 1350 faldt til 40,9 % af sin tidligere højde⁸³. Senere er undersøgelsen udvidet, således af Asgaut Steinnes til Romerike⁸⁴ og af Jørn Sandnes til Trøndelag⁸⁵, og disse egne viste samme billede som Vestlandet.

For Danmarks vedkommende foretoges tilsvarende studier af C. A. Christensen⁸⁶ og Aksel E. Christensen⁸⁷, og nedgangen dateredes her til ca.

1340⁸⁸. I Sverige er der tegn til et vistnok forbigående prisfald efter Den sorte Død⁸⁹; men det egentlige jordprismateriale viser at en mere varig konjunkturændring først indtrådte i tiden 1400–1420⁹⁰.

Fra ca. 1390 har jordpriserne i Danmark og Norge en stigende tendens, som fra ca. 1400 bliver stabil eller vigende.

Til vurdering af jordprismaterialet som helhed skal indledningsvis anføres Andreas Holmsens rammende karakteristik, der ganske vist kun tager sigte på hans eget land: »Jordprisene gir oss full visshet for at en økonomisk katastrofe av fantastiske dimensjoner rammet Norge i umiddelbar tilknytning til manndauen. Men ellers er disse opgavene avgjort den minst utsagnskraftige del av det svære tallmaterialet som forteller om følgene av sammenbruddet. De enkelte prisene er nemlig uhyre skiftende, og det samlede antall bevarte skjøter med brukbare priser er svært lite. De utregnede gjennomsnittene gir derfor rom for betydelige feil«⁹¹. Materialet er ikke sjældent af så ringe omfang i forhold til sin spredning, at det må være risikabelt at bygge derpå.

Dette gælder priserne fra de norske landskaber Trøndelag og Romerike, men i realiteten også dem fra Danmark som helhed, fordi man her med tvivlsom ret har føjet pantesummer til salgssummerne⁹². Endvidere er omregningerne til værdienhederne kyrlag (i Vestlandet efter 1400) og mark sølv (i Danmark før 1330) behæftede med alvorlige metodiske svagheder⁹³. Hertil kommer imidlertid for Danmarks og Sveriges vedkommende, at man først efterhånden er blevet klar over den rolle, sølvets egenverdi har spillet⁹⁴. Sluttelig må anføres, at de danske salgs- og pantesummer er behæftede med momenter (beliggenhed, prioriteringsforskel, pantets varighed), som gør dem delvis inkommensurable i nærværende forbindelse⁹⁵.

Må der således, og dette gælder i særlig grad Danmark, sættes spørgsmålstegn ved jordprismaterialets anvendelighed, reterer dog den kendsgerning, at det i hvert fald i Norge placerer Den sorte Død stærkt i sammenhængen. I Danmark derimod indicerer ikke alene jordpriser, men også ødelægning, at nedgangen er begyndt tidligere, antagelig allerede inden år 1300⁹⁶. Omend det nok ad forskellige veje lader sig fastslå, at pesten såvel i Danmark⁹⁷ som også i Sverige⁹⁸ har spillet sin rolle, kan det altså ikke være den, der har sat krisen i gang i Danmark. Selv i Norge har der iøvrigt været rejst tvivl på dette punkt, idet Johan Schreiner daterer landflugt og ødegårdsproblem tilbage til ca. 1250⁹⁹. Den almindelige opfattelse i Norge går imidlertid ud på, at ødegårdene ikke har været noget alvorligt problem før 1350¹⁰⁰. Dog har Andreas Holmsen i 1971 givet udtryk for den opfattelse, »at det bare var på Østlandet svartedauen kan ha betydd et klart omslag i utviklingen; i Trøndelag og sannsynligvis store deler av Vestlandet begynte en tilbakegang eller stagnasjon i jordbruket og folkemengden tidligere«.

(Audun Dybdahl: Høymiddelalderens bosetningsmaksimum ved poengberegning, 1972 (utrykt), s. 22).

I Eriks sjællandske Lov, som med nogle årtiers margin kan dateres til ca. 1250¹⁰¹ behandles ejendomsretten til øde torper og øde udmarksjorder¹⁰², og dette er det ældste vidnesbyrd om, »at landet ikke længere formåer at udfylde rammerne«¹⁰³. Det kan i denne forbindelse anføres, at lettelser i de danske bønders ordinære ydelser til det offentlige hånd i hånd med en kraftig pengeforringelse tager fart fra ca. 1260, hvilket normalt tilskrives privilegiepolitik og krigstilstand¹⁰⁴; hvorvidt disse omstændigheder tillige kan tjene til belysning af den almindelige økonomiske udvikling, skal der ikke tages stilling til her. Nedsættelsen af landgilden tog efter det hidtil foreliggende først sin begyndelse efter år 1300.

Af det her anførte turde fremgå, at agrarkrisen ikke er fremkaldt af en enkelt faktor, men af et årsagskompleks bl. a. omfattende Den sorte Død; dette må stå klart alene af kronologiske grunde. For Danmarks vedkommende er der næppe tvivl om, at dele af landet over en længere periode er blevet ramt af vandringen mod Øresund¹⁰⁵, samt i en kortere tid inden Den sorte Død af krigene med holstenerne¹⁰⁶, Sønderjyllands vestkyst også af stormfloder¹⁰⁷. Hvad der har været den dybere årsag til de vandringer, der med større eller mindre klarhed kan konstateres ikke alene i Danmark, men ligeledes i Norge og Sverige, står derimod hen i det uvisse, og det må være en af Det nordiske Ødegårdsprojekts mest påtrængende opgaver at give en plausibel forklaring herpå.

Da krisen ikke har hærgnet alle egne lige hårdt, har man i nogen tid haft opmærksomheden henvendt på de geografiske variabelers mulige indflydelse, og en lille dansk-svensk arbejdsgruppe har i de senere måneder søgt at danne sig et overblik over de herhenhørende momenter, som derefter så vidt gørligt vil blive prøvet mod de sparsomme og ofte utilstrækkelige kilder. Man vil i denne forbindelse beskæftige sig med bl. a. højde over havet, afstand til lokale og regionale centre, terræn- og jordbundsforhold, samt klimatiske forhold. Disse undersøgelser foretages i Danmark i nøje sammenhæng med en minutiøs kortlægning af nedlagte såvel som bestående bebyggelser og marker set på baggrund af kulturlandskabet, som det fremtræder i 1600- og 1700-tallets langt rigere materiale. Med udgangspunkt i geografiske variabler m. v. vil endelig den økonomiske baggrund og udvikling blive søgt belyst.

Det materiale, som står til rådighed ved bedømmelsen af de enkelte faktorer indbyrdes vægt i agrarkrisen, består foruden af oplysninger om ødegårde og ødebyer først og fremmest af data vedrørende landgilden. Især fra svensk side er det blevet betonet, at ødelægningen er sidste stadium af en proces, hvis tidligere trin kan iagttages ved landgildenedsættelser¹⁰⁸. Der er

imidlertid ikke enighed om, hvorledes disse reduktioner skal fortolkes. Over for det primære synspunkt, at nedgangen i landgilden er en rent negativ foreteelse fremkaldt af et mindsket udbud af arbejdskraft¹⁰⁹, er det fremhævet, at nedsættelsen af hovedlandgilden (korn, smør, penge) er blevet helt eller delvis udlignet ved pålæg af andre afgifter¹¹⁰. Der kan således rejses tvivl om, hvorvidt der er sket en ændring af ejendommens brugsværdi for godsejer og bonde, især hvis det antages, at driften er blevet helt eller delvis omlagt fra agerbrug til kvægavl; denne tvivl, som kun kan have relevans for dele af Norden (således næppe i Norge), gælder såvel forandringerne i landgilden som ødelægningen. Medens det om øde sjællandske bymarker yderligere kan betvivles, om ejendomsretten dertil virkelig er blevet opgivet¹¹¹ eller blot omtvistet, synes det sikkert, at kulturlandskabet på tilsvarende steder i norske og svenske skove eller på jyske heder så godt som helt er tilbagegivet naturen, hvorimod der i mere frugtbare norske egne fortrinsvis kan konstateres overgang fra agerbrug til kvægavl, en udvikling, der heller ikke forekommer usandsynlig i Sverige¹¹². Det må imidlertid pointeres, at disse iagttagelser fortrinsvis bygger på tilstanden i 1600- og 1700-tallet, samt at krisens følger for det sjællandske kulturlandskab ikke nødvendigvis medfører, at en omlægning af landbruget (f. eks. til trevangsbrug og vangelag) fra først af har haft driftsøkonomiske motiver¹¹³. De såkaldte »Ballungen« (sammenlægninger af bebyggelser), som er iagttaget bl. a. på Falster¹¹⁴, behøver ikke at være opstået før omkring år 1500. Så meget synes imidlertid at stå fast i både Danmark, Norge og Sverige, at de store, gamle landsbyer og gårde har klaret sig bedst, og at tilbagegangen er mest udtalt i marginalbygderne. Utvivlsomt er der samtidig med kontraktionen forekommet ny eller udvidet bosættelse på steder, der nød godt af jomfruelig jord og gunstig beliggenhed, samt fiskeri og bjergværksdrift.

På dette højst generelle grundlag må man i de kommende år arbejde videre. Det eksakte norske forskningsoplæg skulle gerne føre til visse konkrete nordiske resultater.

NOTER

Der er benyttet følgende forkortelser:

- DHT (Dansk) Historisk Tidsskrift
- DN Diplomatarium Norvegicum
- KL Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
- NGL Norges gamle love
- NHT (Norsk) Historisk Tidsskrift
- SHT (Svensk) Historisk tidsskrift

1 Norges historie fra de eldste tider til 1660, 1939, s. 269 f.; 3. udg. 2. opl., 1964, s. 331 f.

- 2 Jerker Rosén, Sveriges historia I. Tiden före 1718, 3. uppl., 1969, s. 208 f.
- 3 Erik Kjersgaard, Borgerkrig og Kalmarunion. Politikens Danmarkshistorie bd. 4, 1963, s. 306.
- 4 Eino Jutikkala, Bonden i Finland genom tiderna, 1963, s. 94 ff. Jfr. Arvo M. Soinen i Problemer i nordisk historieforskning, 1964, s. 32 f.
- 5 Erik Kjersgaard, anførte værk s. 304; Jerker Rosén, anførte værk s. 208.
- 6 Jørn Sandnes, Ødetid og gjenreisning, 1971, s. 94.
- 7 Beretning om det nordiske historikermøte i Bergen 10.–13. august 1964, 1966, s. 27.
- 8 I Beretning om Norges Landbrukshøiskoles virksomhet 1918–1919. Genoptrykt i Or Noregs bondesoge. Glytt og granskingar II, 1944, s. 82–161.
- 9 Om Folkemængden i Danmark i det 13. Aarhundrede. DHT IV, s. 1–52.
- 10 Det norske Folks Historie IV, I, s. 439 f. Se endvidere 2. Hovedafdeling, I. s. 889 f.
- 11 Aksel E. Christensen, Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. Nordisk Kultur II, 1938, s. 34.
- 12 Kirketallet og Folketallet i Danmark i det 13. Aarhundrede. DHT 6. rk. II, s. 318.
- 13 Sveriges skattskyldighet under Rom. Svensk Tidskrift 1870, s. 205 ff.
- 14 Sveriges Medeltid I, s. 59 ff.
- 15 Til Oplysning om Folkemængdens Bevægelse i Norge fra det 13. til det 17. Aarhundrede. NHT 2. rk. III, s. 281 ff.
- 16 Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Göteborgs Högskolas Årsskrift XLVI, s. 8–12.
- 17 Anførte værk, s. 12.
- 18 Norges folk i middelalderen. Nordisk Kultur II, s. 89.
- 19 NHT 47, s. 280 f.
- 20 I hovedsagen på grundlag af Rygh's Norske Gaardnavne; se videre nedenfor.
- 21 Multiplikanten 1,5 bygger på en lang række data i kilderne; men de regionale kvotienter er dog »nokså runde og arbitrære« (Sandnes, anf. afh., s. 276); Kåre Lunden har (NHT 48) i en undersøgelse Om gardtal og folketal i Noreg ca. 1340 og ca. 1665 kritiseret tallene for brugsdelingen i visse dele af landet. Multiplikanten 6 anerkendes af flere forskere, men hviler på et væsentlig løsere grundlag (Sandnes, anf. afh., s. 278 ff.).
- 22 Der kalkuleres af Holmsen med tab af halvdelen af bondebefolkningen eller mere (Norges historie I, 1939 s. 274; 1964 s. 337), og Sandnes' resultater forandrer ikke meget ved denne opfattelse.
- 23 DN IV, 3.
- 24 NGL II, s. 431. – Jfr. Jørn Sandnes: Ødetid og gjenreisning 1971, s. 61.
- 25 Fuld sikkerhed for forholdstallenes konsekvenser haves dog ikke. Jfr. Halvard Bjørkvik: Skipreide. KL XV, 1970, sp. 546–551, med litteraturliste.
- 26 Erik Lönnroth: Statsmakt och statsfinans, 1940, s. 12–27; jfr. Y. Briloth: Den påfliga beskattningen af Sverige, 1915, s. 339 f. Lars-Olof Larsson: Det medeltida Varend, 1964, s. 80 f. Lars-Olof Larsson: Kronans jordeböcker från 1500-tallet och den senmedeltida ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod. SHT 1970, s. 27. Lars-Olof Larsson: Översikt över det svenska forskningsläget inom projektets arbetsfält. Det nordiske Ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s. 195, 215.
- 27 Se især Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen, 1938, s. 20 f., 41 f.; Aage H. Kampp: The Agro-Geographical Division of Denmark and the Time Factor. (Dansk) Geografisk Tidsskrift 66. bd., 1967.

- 28 Aksel E. Christensen, anførte sted; Andreas Holmsen: Norges historie I, 1939, s. 272 f., 3. udg. 2. opl., 1964, s. 299, 337; Jørn Sandnes: Ødetid og gjenreisning, s. 198 ff.
- 29 Det medeltida Värend, s. 176 f. Den svenske debat står i nøje sammenhæng med problematikken omkring forholdet mellem agerbrug og kvægavl, der også har spillet en betydelig rolle i norsk forskning; herom henvises til det følgende.
- 30 Statsmakt och statsfinans, s. 27–29, 208.
- 31 Storföretaget Vadstena kloster, 1958, s. 188 ff.
- 32 Anførte værk, s. 160 f., 176, 181.
- 33 Se herom Lars-Arne Norborg i Problemer i nordisk historieforskning, 1964, s. 69 f.
- 34 Se Andreas Holmsen: Det nordiske ødegårdsprojekt, SHT 1971, specielt s. 545.
- 35 Ikring mannedauden, s. 52.
- 36 Norges historie I, 1939, s. 272; 1964, s. 335.
- 37 Ødetid og gjenreisning, s. 133, 138 ff., 158.
- 38 Ikring mannedauden, s. 53; se også Halvard Bjørkvik: Problemer i nordisk historieforskning, s. 50.
- 39 Det medeltida Värend, s. 157.
- 40 Storföretaget Vadstena kloster, s. 172.
- 41 Jfr. Lars-Olof Larsson, anførte værk, s. 158. Senere har Larsson forsøgt at inddrage eftermiddelalderligt materiale; se herom nedenfor.
- 42 Problemer i nordisk historieforskning, s. 17.
- 43 Jfr. DHT 12. rk. I, s. 277 f., hvor antallet af bevarede bygte gårde sættes til 71,8 pct.
- 44 Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie, 1968, s. 274 f.
- 45 Ødegårder i Osloherad. St. Hallvard XLI, 1963, 1964, s. 289–338. – Desertion of Farms around Oslo in the Late Middle Ages. The Scandinavian Economic History Review X, 1962, s. 165–202.
- 46 Svend Gissel i NHT 1972, s. 186.
- 47 Længst i denne retning går Kåre Lunden, som af statistiske grunde har foreslået valg ved lodtrækning mellem en række småområder inden for hver landøkonomisk zone (Fremlegg til utval av granskingsområde i Noreg, 1970 (uttrykt)). Lundens forslag har ikke fundet tilslutning inden for den norske projektledelse.
- 48 Ødetid og gjenreisning, s. 32 f.
- 49 NHT 1972, s. 188 f.
- 50 Sst., s. 203 f.
- 51 Når Sandnes i sin begrundelse fremfører, at de norske jordebøger principielt ikke (som de danske og svenske) meddeler konkrete *jordparter* men ideelle *skyldparter* (af navnegårdene), og for de sydsandinaviske jordebøgers vedkommende henviser til den lundensiske paltebog, må det hertil bemærkes, at de danske middelalderkilder også som regel anfører ideelle skyldparter (af landsbyerne), omend disse skyldparter da som senere har bestået af konkrete jordparter. Modsætningen mellem det norske »skyldesystem« og det danske–svenske ejendomssystem (se herom Holmsen i SHT 1972, s. 542) bør ikke stilles for skarpt op.
- 52 NHT 1972, s. 192 ff. Som udgangspunkt for sin argumentation benytter Gissel Vibeke Christensen og J. Kousgård Sørensen: Stednavneforskning I, 1972. Sandnes bemærker (NHT 1972, s. 205) om de to danske stednavneforskeres metodiske principper følgende: »En slik teoretisk klargjøring har vel sin interesse. Men jeg er mer

og mer kommet til at det her er *vel* så viktig å få fastslået grensene for den erkjennelse vi kan nå fram til gjennom rent språklig-filologisk stedsnavnforskning. Utover disse grenser kan den »rene« navneforsker ikke hjelpe oss synderlig mer enn en gårdbruker eller tannlege. De historiske dateringskriterier må testes gjennom bosetningshistoriska granskinger . . .«

- 53 Johan Mo: Agrarkrisa. Åsen i Nord-Trøndelag, 1970 (utrykt). Se senere Audun Dybdahl (i samråd med Jørn Sandnes): Høymiddelalderens bosetningsmaksimum ved poengberegning, 1972 (utrykt).
- 54 Sandnes henviser NHT 1972, s. 206, til sin artikkel i Heimen XIV 1967, s. 3–20: Kilder til busetningshistorien i eldste tida.
- 55 Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitikk och ekonomiförvaltning, 1958. Om Lars-Olof Larssons senare indlæg se nedenfor.
- 56 Östergötland »Västanstång«. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Geografiska Annaler XLIV, 1962, s. 277 + kortbilag.
- 57 Helmfrid, anførte værk, s. 2 f.
- 58 Vadstena klostrets jordebok 1500 jemte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker utg. . . . genom Carl Silfverstolpe. Historiska Handlingar XVI: 1, 1897. Samling utg. av Svenska Fornskriftssällskapet. – Se tillige Anna Larsson: Vadstena klostrets äldsta jordeböcker. Samling utg. av Svenska Fornskriftssällskapet, 1971. Jeg takker arkivar Thelma Jexlev for henvisning til sidstnevnte publikation. – Nogle af de bevarede jordebøger medtager ikke området »vestan Stang«.
- 59 Ödegårdar och avradssänkning i senmedeltidens Sverige. Studier i Vadstena klostrets jordeböcker. Scandia XXV, 1959, s. 100 f.
- 60 Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s. 198.
- 61 Anførte værk, s. 77.
- 62 Nasjonale forskningsoversikter, s. 198.
- 63 Anførte værk, s. 78–82.
- 64 Anførte værk, s. 86–93.
- 65 SHT 1970, s. 27–40.
- 66 Gårdtallet, som med henblik på procentberegningen er sammenlagt med antallet af »utjorðar« etc., er hentet fra 1560-årene (Larsson i SHT 1970, s. 33); det findes ikke meddelt hos Helmfrid (anførte værk, s. 87 f.). Iøvrigt bemærkes det af Helmfrid, at de allerfleste »utjorðar« var langt mindre enheder end gårdene (mantal), samt at en ødegård undertiden kan deles i flere »utjorðar« (anførte værk, s. 87, 90; jfr. Larsson i SHT 1970, s. 37 n. 1).
- 67 SHT 1970, s. 39 f.
- 68 Storföretaget Vadstena kloster, s. 186, jfr. tabel 2, s. 292. Møller o. l. medregnes ikke.
- 69 Anførte værk, s. 83.
- 70 Nasjonale forskningsoversikter, s. 201.
- 71 Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640. Det har af tidsmæssige grunde desværre ikke været muligt at placere denne bog i nærværende sammenhæng.
- 72 Helmfrid tager (anførte værk, s. 79) sit udgangspunkt i excerptregistret i Svenska Ortnamnsarkivet, Uppsala, hvorfra omfattende afskrifter tillige er tilgået projektet Det medeltida Sverige i Stockholm.
- 73 Jfr. Andreas Holmsen: Det nordiske ødegårdsprosjekt. SHT 1971, s. 549.

- 74 Ikring mannedauden, s. 50.
- 75 Problemer i nordisk historieforskning, 1964, s. 18. – Samme i DHT 12. rk. I, 1964, s. 346.
- 76 Problemer i nordisk historieforskning, s. 48. – Samme i Beretning om det nordiske historikermøte i Bergen, 1966, s. 17.
- 77 Kulturhistorisk leksikon XIII, 1968, sp. 244 f.
- 78 Ødetid og gjenreisning, 1971, s. 135.
- 79 Storföretaget Vadstena kloster, 1958, s. 184.
- 80 Pest og prisfall i senmiddelalderen. Et problem i norsk historie. Avhandlinger utg. av Det norske videnskaps-akademi i Oslo 1948. 11. No. 1, s. 62.
- 81 Ødetid og gjenreisning, 1971, s. 139 f., 192.
- 82 Norges historie I, 1939, s. 275; 1964, s. 339.
- 83 Ikring mannedauden, 1920, s. 28–30.
- 84 Romerike: Økonomisk og administrativ historie. Norske bygder III, 1932, s. 91.
- 85 Ødetid og gjenreisning, s. 91, 129 f.
- 86 Nedgangen i Landgilden i det 14. Aarhundrede. DHT 10. rk. I, 1930–31, s. 448 f., 457 ff.
- 87 Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen Nordisk Kultur II, 1938, s. 40.
- 88 Erling Ladewig Petersen har senere fortsat prisundersøgelsen fra 1400 til 1540 (Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 219–244).
- 89 Johan Schreiner: Pest og prisfall, s. 69.
- 90 Det mere markante prisfald, som Erik Lönnroth antager fandt sted i denne periode (Statsmakt och statsfinans, 1940, s. 208), er modificeret gennem Folke Dovrings studier (Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige, 1947, s. 207 f. Jfr. Johan Schreiner: Pest og prisfall, 1948, s. 66, 68 – Ingrid Hammarström: Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540, 1956, s. 388 n. 1. – E. Ladewig Petersen: Jordprisforhold, 1966, s. 235).
- 91 Norges historie I, 1939, s. 270; 1964, s. 332.
- 92 E. Ladewig Petersen: Jordprisforhold, s. 222. – Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i middelalderen, 1968, s. 200 f.
- 93 Schreiner: Pest og prisfall, s. 65 f., 70 n. 17 (efter oplysning fra Steinnes). – Svend Gissel: Landgilde og udsæd, 1968, s. 251 f.
- 94 Dovring: Attungen och marklandet, s. 200 ff., samt de n. 90 omtalte steder hos Ingrid Hammarström og E. Ladewig Petersen.
- 95 Gissel: Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, 1970, s. 33–47. – Ulsig, anførte sted.
- 96 Tilbage til ca. 1290 findes eksempler på såvel indskrænkning af dyrket areal som opgivelse af bebyggelser, tildels af betydeligt omfang (C. A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. DHT 12. rk. I, 1964, s. 343 f.).
- 97 Aksel E. Christensen i Nordisk Kultur II, 1938, s. 39 f. – C. A. Christensen: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352–1437. DHT 11. rk. VI, 2/3, 1960, s. 235.
- 98 Se bl. a. n. 89.
- 99 Pest og prisfall, s. 63.
- 100 Halvard Bjørkvik i Problemer i nordisk historieforskning, 1964, s. 41 f.
- 101 Erik Kroman i Kulturhistorisk leksikon IV, 1959, s. 35.

- 102 III 8.
- 103 Udtrykkets er C. A. Christensens (DHT 12. rk. I, s. 344); efter Christensens mening er marginaljordsproblemet opstået med torpdannelsens ophør omkring år 1200 (Anf. afh., s. 342, 345).
- 104 Om immunitetens udvikling se Aksel E. Christensen: Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden, 1945, s. 102–107. – Jfr. Jerker Rosén: Frälse i Kulturhistorisk leksikon IV, sp. 671–674, 685–687.
- 105 C. A. Christensen i Problemer i nordisk historieforskning, s. 22. – Samme i DHT 12. rk. I, s. 306 f. Svend Gissel: Landgilde og udsæd, s. 280–283.
- 106 Se Svend Gissel i Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s. 61 f.
- 107 Svend Gissel, Nasjonale forskningsoversikter, s. 46.
- 108 Lars-Arne Norborg: Ödegårdar och avradssänkning. Ett gensvar, Scandia XXV, 1959, s. 201. – Lars-Olof Larsson: Det medeltida Värend, s. 165.
- 109 Se f. eks. C. A. Christensen i Problemer i nordisk historieforskning, s. 16.
- 110 Om compensationsteorien se E. Ladewig Petersen i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, s. 230, samt Lars-Olof Larsson i Nasjonale forskningsoversikter, s. 211 f., begge steder med henvisning til vedkommende litteratur.
- 111 C. A. Christensen i Problemer i nordisk historieforskning, s. 11 med henvisning til DHT 12. rk. I, hvor emnet (striden om ejendomsretten til det øde Kunderslevs mark) er specielt behandlet s. 331, 341; jfr. Svend Gissel i Nasjonale forskningsoversikter, s. 72.
- 112 Andreas Holmsen: Norges Historie I, 1939, s. 274; 1964, s. 420 f. – Lars-Arne Norborg: Storföretaget Vadstena kloster, s. 178. – Lars-Olof Larsson: Det medeltida Värend, s. 176 f. – Jørn Sandnes: Ødetid og gjenreisning, s. 198.
- 113 Svend Gissel: Landgilde og udsæd, s. 284; nærværende forfatter, som lægger vægt på strukturelle og kulturgeografiske følger af krisen, bestrider ikke, at udviklingen i første række kan have været bestemt af negative faktorer.
- 114 C. A. Christensen: Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning. DHT 12. rk. IV, 3, 1970, s. 417–420.

LITTERATUR OM DET NORDISKE ØDEGÅRDSPROJEKT:

Andreas Holmsen og Knut Johannessen: Det nordiske ødegårdsprojekt, Heimen 1971, s. 223–233.

Andreas Holmsen: Det nordiske ødegårdsprojekt, SHT 1971, s. 533–550.

Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Nasjonale forskningsoversikter. Ved Halvard Bjørkvik, Audun Dybdahl, Svend Gissel, Eino Jutikkala, Lars-Olof Larsson, Wolfgang Prange, Magnús Stefánsson og Björn Teitsson. Med fortale af Andreas Holmsen. 1972.

Manuskriptet afsluttet 15. september 1972.